

GODA REGINA

A megértés lehetetlensége – történelmi trauma egy gyermek perspektívájából

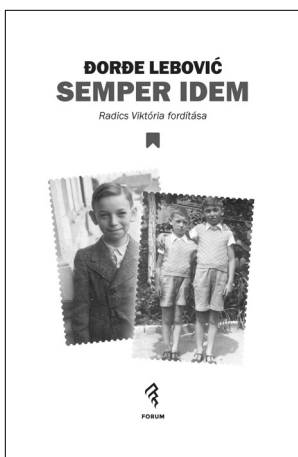
DORĐE LEBOVIĆ: SEMPER IDEM.
EGY GYEREKKOR KRÓNIKÁJA

Dorđe Lebović emlékirata az író halála miatt sajnos befejezetlenül maradt, ám nem túlzás azt állítani, hogy a kötet így is monumentális. A szöveg négy részre tagolódik (*Mennyből a pokolba, Értelődés, Előjelek, A nagy zuhanás*), ezek további alfejezetekből állnak, továbbá helyet kap még a könyvben Jaša Almuli beszélgetése az íróval, illetve a fordító, Radics Viktória írása, amelyben többek között a fordítás kihívásairól is olvashatunk.

Ahogy az alcím is jelzi, az elbeszélő gyermekkorát, annak kezdetben gondtalan, önfeledt éveit, a családi és az iskolai élet történeteit, majd a nemzetiszocializmus eszméinek terjedésével párhuzamosan egyre gyakrabban fellépő konfliktusokat és megaláztatásokat mutatja be, egészen addig, amikor tizenöt éves korában koncentrációs táborba hurcolják. A lágerbe való megérkezés, az ottani mindennapok és a hazafelé vezető halálmenet magában az emlékirat textusában nem szerepel, erről az interjúban mesél részletesen a szerző.

Ahogy a fülszövegből is kiderül, Lebović nemcsak prózát, hanem drámát is írt, műveiben mindannyiszor az Auschwitzot megelőző tapasztalatokra és az ott megéltre fókuszál. A *Semper idem*-ben is ezt a témát igyekszik feldolgozni, miközben a szöveg egyben részletes korrajz és családtörténet is, amelyben képet kapunk arról, hogyan szerveződnek a gyermekkor helyszíneinek szociális terei. A két legfontosabb város, ahol a gyermek identitása formálódik, Zágráb és Zombor. Ez előbbi egy harmóniát, biztonságot nyújtó közeget jelent számára: „Gyerekkorom Zágrábja volt számomra a tökéletes világ. Az én mennyországom” (10). Zágráb mint soknemzetiségű, multikulturális tér

Fordította: Radics Viktória
Forum Könyvkiadó
Újvidék, 2021
531 oldal, 500 RSD

2023. január

jelenik meg, ahol többek között szerbek, horvátok, németek és szlovénok alkotják a lakosságot. Vallási szempontból is hasonlóan sokszínű vidék, katolikus, evangélikus, zsidó és pravoszláv felekezetek is éltek ott.

A város sokféleséget reprezentáló makroközösségén belül a gyermek életének természetes állapota a különböző kultúrák és nyelvek közötti létezés, családja is többnyelvű közösség. Megtudjuk, hogy a narrátor beszél magyarul, szerbül és németül is. Ez utóbbi nyelvet új nagymamájától tudja, akivel egymást tanítják: „A németen kívül magyarul is beszélt, szerbül azonban nem tudott. Én tanígtattam. Megbeszéltük, hogy ő engem megtanít németül, én meg őt szerbül. (...) Így aztán három nyelven beszélgettünk, ami elég bonyolult volt. Nagyapa néha fejcsóválva fülelt: »Micsoda hablaty! Igazi makaróninyelv!«” (40) Ellentmondásos tapasztalat, hogy míg a gyermek számára több nyelv is rendelkezésre áll a tapasztalatszerzésre, addig ez a poliglott állapot nem minden esetben segíti azt. Az elbeszélő sokszor foglalkozik az elmúlás kérdésével, a halált fizikai valójában próbálja meg elképzelni, ám annak különböző nyelveken való megnevezése, az eltérő nyelvtani nemekhez való tartozás inkább bonyolítja a megértést: „A Halál nőnemű vagy hímnemű? (...) A szerb nyelvben a Halál nőnemű, a németben pedig hímnemű. Tehát a szerb Halál nő, a német Halál pedig férfi? Nem, nem, nem – ellenkezett a batya –, nincs szerb Halál meg német Halál. Csak egy Halál van, de a német nyelvtan szerint hímnemű, a szerb nyelvtan szerint pedig nőnemű. (...) Batya – lázadtam fel –, ez engem nagyon fáraszt, mert semmit sem értek belőle. Azt mondd meg nekem, hogy mi lenne a Halál, ha most itt megjelenne: férfi vagy nő?” (65)

A nemzetiszocialista eszmékkel együtt egyre inkább terjedt a zsidók elleni uszítás is, ez pedig a különböző nemzetiségi, vallási csoportok közötti viszonyrendszert is átalakította. Ennek következtében a zsidó közösség tagjai, amelybe az elbeszélő és családja is tartoznak, kirekesztés, megaláztatások, verbális és testi bántások elszenvedőjévé válnak. Az aktuális politikai és hatalmi változások nemcsak a felnőttek, hanem a gyermekek világát is érintik, amelynek következtében az elbeszélő szociális viszonyainak kialakítása erősen korlátozott, hiszen kisebbségi helyzetbe kerül. Az általános iskolát Zomborban egy olyan osztályban kezdi, amelyben ő az egyetlen zsidó a szerbek és a svábok között. Utóbbiak egyik délután hazafelé menet lerohanják, ütik és rúgják, míg végül egy férfi közbelépésének köszönhetően megmenekül. Ettől brutálisabb támadás éri barátját, Barit, akit késő este találnak meg egy parkban: „Teljesen meztelen volt, a keze és a lába dróttal átkötve, az átfagyott test telis-tele kék-zöld foltokkal és sebekkel.” (137) Nemcsak a gyerekek közötti kegyetlenkedések jellemzőek, hanem némely tanár részéről is éri megaláztatás őket. Például a gimnáziumi fizikatanár óráinak rendszeres része volt az az „előadás”, amelynek során kiszólította a táblához a zsidó diákokat, és feltette nekik „az egyetemi tankönyvekből kiszedett kérdéseket”, mindezzel pedig azt akarta „bizonyítani, hogy a zsidók, kivétel nélkül, képtelenek komolyabb értelmi erőfeszítésekre” (284).

Ebben a kisebbségi léthelyzetben az elbeszélő baráti köre tulajdonképpen a megpróbáltatásoknak, a közös sorsutadatnak a hatására alakul ki. A Cassiopeia társaságot megalapítva közös céljuk a kultúrbundosok fészkének a felégetése, tehát egyfajta közös reváns vagy legalábbis ennek tudata fűzi szorosabbra barátságukat. Nemcsak a baráti, hanem a szerelmi viszonyok kialakítását is megnehezíti vallási hovatartozása. Az elbeszélőt, saját bevallása szerint, sokáig nem érdeklik a lányok, mígnem belesze-

ret egy Beatrix nevű kislányba, akinek apja „a magyar katonai titkosrendőrség ezredese” (423). Az édesapa a fiú zsidó származása miatt nem szeretné, hogy szerelmük folytatódjon, ezért megzsarolja, hogy szakítson a lánnyal: „Mindent tudok rólad, tudom, hogy apád muszos, hogy a nagynénéd férje rab, hogy anyád süteményekkel kereskedik, és nem fizet adót. Mindannyiuknak árthatok, ha akarok” (437).

A szociális viszonyok sikertelensége okozta bizonytalanságerzetet csak fokozódik azáltal, hogy a szűkebb szocializációs közegben is a köztesség, az igazán sehová nem tartozás az, amely meghatározza életét. Szülei elváltak, édesapja, aki színházi rendező, Zágrábban él új feleségével, az elbeszélő Zomborban édesanyjával és annak második férjével, Buchwald Andorral. Erről a sehová nem tartozásról így ír: „Megint hurcolkodtam. Régóta tudtam, hogy állandó költözködésre vagyok ítélve, folyton csomagolni kell a bőröndökbe meg a kartondobozokba, nagy nehezen hozzászokni az új környezethez és túrni a kínos, szorongató érzést, hogy fölösleges vagyok, és nem örülnek nekem” (296). Az otthontalanság-érzetet leggyakrabban az apjánál tapasztalja. Ez egyrészt abból fakad, hogy mostohaanyja nem kedveli őt, ezt a vele szembeni ellenérzést pedig gyermeki csibészéseivel tovább fokozza, amelyeknek elbeszélése humoros részei az emlékiratnak, például a sapkára varrt nulla esete (97–99). Ezeket a negatív érzéseket táplálja az is, hogy apjánál osztoznania kell szobáján a bátyjával, akivel a válás miatt nem alakult ki bensőséges testvéri viszony: „csak egy jelentése volt számomra: véletlenül ugyanazok a szüleink. Semmi érzélem nem fűződött hozzá” (94).

Bár a hangsúly az elbeszélő gyerekkorán van, ugyanakkor annak nem elhanyagolható résztvevői a családtagok, akikről a gyermek szemén keresztül igencsak aprólékos megfigyeléseket olvashatunk. A családi epizódok az egyébként inkább komor hangvételű szövegben sok esetben a humor forrásai. Komikus alak például anyja sógora, István batya, akinek megszólalásai egyszerre őszinték és szinte már bántóan pimaszok, mégis viccesek is: „Emlékszem, nagyon élveztem, ahogy viccelt anyám kuncsaftjainak számlájára. (...) Velinkára is volt persze megjegyzése: »Nagyon szép, különösen sötétben.« Paulina nenát sem kímélte: »Ha befogod a száját, a valagán keresztül fog beszélni.«” (62) A karakter- és jellemábrázolás a legtöbb esetben nagyon részletes, például az apai nagyanyjának és három testvérének, akiket tréfásan az elbeszélő „bűbajos Hercogovkák” nevez el, bemutatása is: „[Johanna, a] Herczogok közt a legszelídebb és a legengedékenyebb. (...) Magas volt és testes, erős csípőjű, izmos lábú, súlyos és esetlen, hátulról nézve riasztó, de amint megfordult, elpárolgott ez a benyomás: az arca kellemes volt, őrizte lánykori szépségének nyomait (...)” (216–217). Az elbeszélő mostohaapja is inkább a komikus alakok közé tartozik, „milliomossá” válása különösen humoros része a szövegnek. Az esemény helyzetkomikumát fokozza a prózaszövegbe beleírt, drámára jellemző párbeszédformában elmesélt jelenet (ezt a technikát egyébként többször is alkalmazza a szerző), amelynek szereplői a mostohaapa, illetve az Amerikából érkező két ügyvéd, DÜLLEDTSZEMŰ és KÖRTEFEJŰ, ahogyan a gyermek nevezi el őket (143–146).

Az elbeszélő gyerekkorát olyan hétköznapi problémák szövik át, amelyek a szülők válásával, baráti kapcsolatok kiépítésével, a diákszerellemmel együtt járnak. Ám mindezek mégis sokkal nagyobb megpróbáltatást jelentenek, hiszen beleszületik egy olyan közösségbe, amelyet nem ő választ és amely megbélyegzetté válik. Zsidósága identitásának minden más részét felülírja, minden élethelyzetben ez alapján ítélik meg/el és válik fokozatosan az édeni gyerekkor pokollá. A mennyből a pokolba ve-

zető szenvedéstörténetet a szöveg szerkezete is kiemeli a fent-lent oppozíción keresztül, hiszen a nyitó alfejezetben elbeszéli mennyei gyerekkor (*Az én mennyországom*) a *Nagy zuhanás*-sal fejeződik be.

Biográfiai ihletettséggű alkotás esetében még inkább fókuszba kerül a mű és a valóság világa közti viszony, illetve a kérdés, hogy egy önéletrajzi visszaemlékezés vajon tartalmaz-e fikcionalizált részeket. Ez a kettősség jelenik meg a fülszöveg meghatározásában is, amely először regényként, majd emlékiratként hivatkozik az írásra. Ezzel két olyan műfaj kerül egymás mellé, amelyek a valóság és a fikció szempontjából eltérő olvasói elvárásokat implicálnak. Egy regény tradicionálisan fiktív szöveg, míg az emlékirattal szemben inkább él az az elvárás, hogy a leírtak megfeleljenek a valóságnak. A *Semper idem* dokumentarista jellege egyrészt a dátumok és helyszínek pontos megadásában, illetve a kötetben található számos, a szerző családjának hagyatékából származó fénykép felsorakoztatásában is tükröződik. Ha az emlékirat műfaji keretét idézzük fel, akkor a szöveg ebbe a kategóriába is tartozhat, hiszen történelmi eseményeket is bemutat. Ugyanakkor sok esetben az elbeszélő életének személyes ügyei, a szubjektív nézőpont és a legbensőbb érzések és gondolatok megfogalmazása kerül előtérbe, ez a személyesség pedig inkább a napló zsáneréhez közelít.

A hagyományos műfaji meghatározást figyelembe véve a regényt mint kitalált történetet szokás aposztrofálni, a *Semper idem* regény volta leginkább annak megszerkesztettségében, megalkotottságában áll. A szöveg legnagyobb részét egy egyes szám első személyű elbeszélés adja, amelyben a gyerekkor történései kronologikusan kerülnek bemutatásra. A többségében múlt idejű igeformák funkciója, hogy kiemelik a múlt és a visszaemlékezés, az elbeszélés idejének időbeli távolságát, ugyanakkor nem ritka az újrátélő jelen idő használata sem, amely a gyermeki perspektívába való visszahelyezkedést teszi lehetővé. Ez a főszálnak tekinthető szöveg kiegészül a tipográfiaiilag is megkülönböztetett, dőlt betűs részekkel, amelyek a legtöbb esetben „*Feljegyzés(ek)*”-ként vannak megjelölve, és többféle funkcióval bírnak. Azok a részek, amelyek a *Gyerekkorom alakjai* megjelölést viselik egyfajta inventárként szolgálnak, amely az elbeszélő gyerekkorának legfontosabb személyeit sorakoztatja fel. Ezek a főszöveg olyan kiegészítéseként szolgálnak, amelyből egy adott személy sorsának alakulását ismerhetjük meg. Például István batya életét a fő elbeszélésben börtönbe kerüléséig követhetjük, az ehhez hozzáfűzött jegyzet a szabadulása utáni időszakról tudósít.

A *Feljegyzések* legtöbbször dátummal együtt szerepelnek, és azt is tudni lehet, hogy miből származnak. A műből kiderül, hogy az elbeszélő életének már gyerekként is szerves része az írás, kap egy *Kék füzetet*, amelybe eseményeket, mondásokat, gondolatokat jegyez fel. Az első feljegyzés dátuma 1939. szeptember 1., a többi innen származó szöveg a negyvenes évek első felére datálódik. A másik fele ezeknek a jegyzeteknek az *Új Kék Füzet*-ből származik, amelynek legkorábbi bejegyzése 1959-es, legkésőbbi pedig 2001-es dátumot visel, tehát ezek mind a lágerből való visszatérés után keletkeztek. Tulajdonképpen ezeket olyan pretextusokként kell feltételeznünk, amelyek, bár kiemelve különállóságukat, a szöveg részévé válnak. Egyfajta intertextuális viszony is létesül az elbeszélés és a feljegyzések között, amely paradox módon egyszerre erősíti a dokumentarista jelleget, hiszen rámutat egy szövegen kívül is létező szövegre, azonban mintha a fikcionalizáltság bizonyos mértékét is hivatott volna mutatni annyiban, hogy arról nem kapunk információt, hogy ezek a füzetek tényleg léteztek/nek, illetve hogy például az első *Kék füzet* sorsa mi lett, miután az elbeszélő a lágerbe került.

Az emlékezést magát is szokás fikciónak tekinteni, hiszen a felidézett emlék már csak egy módosított változata lehet a valós eseménynek. Így ennek a szövegnek az esetében is előfordulhat, hogy bizonyos mennyiségű fikcionalizált elem is beépítésre került. Néhol erre maga az elbeszélő hívja fel a figyelmet. Például a Herczogok látogatásáról szóló résznél az alábbi kijelentést teszi: „Ekkoriban én még pelenkás voltam, a Hercogovkák látogatását később rekonstruáltam...” (219). Az azonban, hogy ezt mi alapján rekonstruálta, nem derül ki, tehát ebben az esetben például feltételezhetjük, hogy a felidézés inkább támaszkodik az elbeszélői képzeletre. A szüzsé középpontjában tehát egy önéletrajzi visszaemlékezés áll, amelynek történeti eseményeit a kötetben található interjú kiegészíti. Az emlékek felidezésével és összefűzésével megalkot a narrátor az elbeszélésben egy olyan regényvilágot, amely referenciális jelölőkkel átszőtt, miközben az emlékezetfolyam tudatos megszerkesztettsége olyan esztétikai minőséget hoz létre, amely nem feltétlenül igényli a realitással együtt való szoros olvasást.

A szöveg, annak ellenére, hogy nagyon terjedelmes, és számos megrázó jelenetet tár elénk, magával sodorja az olvasót. A kötetben több gyerek, köztük az elbeszélő is, felteszi a kérdést, hogy miért gyűlölik a zsidókat, erre azonban egyik felnőtt sem tud válaszolni. És talán éppen ezért választotta a szerző a gyermekkor elbeszélését és a gyermeki látószögbe való behelyezkedést, hiszen lehetetlen megérteni azokat a szörnyűségeket, amelyeket elszenvedtek, így elbeszélni is csak egy olyan perspektívából lehet, amely ez alól „felmentést” ad.